

УДК 316.01: 316.47: 316.3

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

К. О. Ковязіна

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна,
karol_sky@mail.ru*

Автор розкриває особливості емпіричного вивчення соціального капіталу на пострадянських теренах та розглядає практичне використання концепції соціального капіталу українськими вченими. У статті подано результати досліджень соціального капіталу українського соціуму та висунуто пропозицію щодо вивчення мережевої форми соціального капіталу як найбільш адекватної для постсоціалістичних суспільств.

Ключові слова: концепція соціального капіталу, вимірювання соціального капіталу, мережевий соціальний капітал.

Концепція соціального капіталу, яка є досить популярною на Заході, почала завойовувати й український науковий простір. У наявній вітчизняній літературі дослідники зазвичай приділяють увагу теоретичному аналізу та викладу існуючих підходів соціального капіталу та різних напрацювань іноземних вчених. Менше уваги приділено висвітленню емпіричного вимірювання соціального капіталу. Останнє можна пояснити тим, що ці дослідження здебільшого проводяться або в країнах з розвиненою демократією залежно від режимів добробуту (welfare state regimes), або в країнах третього світу, особливо в Індії та Африці. Обидва різновиди суспільств далекі від якісних характеристик українського суспільства, а тому отримані результати не можна співвіднести з українськими реаліями. Крім того, не висвітленим залишаються й вітчизняні здобутки з розвитку концепції соціального капіталу та дослідження відповідного феномену. Тому, ця стаття присвячена огляду практичного застосування концепції соціального капіталу на пострадянському просторі і в Україні зокрема.

Дослідження, присвячені соціальному капіталу на пострадянських теренах, почали активно проводитися на початку 90-х років ХХ ст., оскільки в часи соціально-економічної кризи соціальні мережі відігравали одну з провідних ролей в адаптації до складних життєвих умов. Дослідження соціальних мереж представлені у працях О. Леденевої [1], І. Штейнберга [2], А. Демина [3], С. Барсукової [4] та ін. Окрім цього, багато дослідників звертають увагу на вивчення довіри як однієї з складових соціального капіталу, як це представлено, наприклад, у статтях П. Козиревої [5], Р. Блома, Х. Меліна, А. Сарно, І. Сарно [6]. Не можна не згадати дослідження І. Селеньї, Г. Еяла та Е. Тоунслі [7], де соціальний капітал виступає як основний ресурс

виживання, збереження та досягнення статусних позицій в комуністичну епоху. Також емпіричні дослідження соціального капіталу часто здійснюються в межах психологічної науки, наприклад, Н. Лебедева та О. Татарко [8] вимірюють соціальний капітал у взаємозв'язку з цінностями, відношенням до здоров'я та соціально-економічними установками індивідів.

Останнім часом, окрім існуючих досліджень, що показують значущість соціального капіталу, його роль у функціонуванні громадянського суспільства, в забезпеченні ефективності політичної, державної та економічної сфери, дослідники також звернули увагу на те, що він може виступати як соціальний ресурс, при різному доступі до якого можна говорити про соціальну нерівність, про розшарування суспільства за цим показником. Приклади таких досліджень знаходимо в Росії. Так, у 2006 році дослідницькою групою, до складу якої увійшли Н. Давидова, І. Попова і Н. Тихонова, був реалізований проект "Росія, що змінюється: формування нової системи стратифікації" [9]. Однією з головних цілей проекту був аналіз того, як саме ресурс мереж взагалі і соціальний капітал зокрема впливають на місце індивідів у системі стратифікації суспільства. Соціальний капітал російські соціологи розглядають з двох сторін. По-перше, як включеність в розгалужену систему міжособистісних і міжсімейних контактів і відносин, тобто володіння розвиненим соціальним ресурсом. За цим показником було встановлено, що доступ до складної багатовимірної підтримки (соціальна допомога, ресурсна підтримка і надання послуг), як найважливіший компонент неформальних мереж і соціального капіталу загалом, суттєво впливає насамперед на подолання важких ситуацій в житті особи і позитивну динаміку добробуту. Окрім цього дослідники дійшли висновку, що у бідних і малозабезпечених показники соціального капіталу виявляються істотно нижчими, ніж у всіх інших, що поглиблює їхнє тяжке становище. У такий спосіб володіння розвиненим соціальним капіталом прямо пов'язане з соціальною нерівністю. Соціальний капітал розглядається як система значущих зв'язків, що є не тільки ресурсом, але і капіталом. Таким капіталом є замученість до соціальних мереж, які можуть бути використані для найефективнішого вирішення складних життєвих проблем і розширення життєвих шансів. Було встановлено, що ступінь насиченості соціальних зв'язків, як і володіння соціальним капіталом загалом, безпосередньо пов'язаний із соціально-економічним статусом респондентів. Більш благополучні соціальні групи не тільки володіють ним більшою мірою, але й використовують його як гарант незмінності власного соціального статусу. Отже, соціальний капітал є істотним стратифікаційним чинником суспільства.

Інше дослідження, спрямоване на вивчення соціального розшарування залежно від соціального капіталу індивідів, представлено в статті А. Красілової "Соціальний капітал як інструмент аналізу нерівності в російському суспільстві" (2007) [10]. Вибір саме соціального капіталу як фокусу вивчення соціального розшарування зумовлений трьома причинами: 1) існування нерівного доступу до соціального капіталу; 2) неоднорідність соціального ресурсу з погляду його цінності; 3) вплив соціального капіталу індивіда на його соціальний статус. Головна гіпотеза дослідження була такою: "соціальний капітал взаємозалежний з традиційними показниками соціальної нерівності, такими як рівень благополуччя, владні повноваження, культурний капітал та іншими статусними

характеристиками” [10, с. 165]. Для перевірки гіпотези були виділені гомогенні групи на основі створеного індексу рівня забезпеченості соціальним капіталом. Кожна група була описана за основними соціально-демографічними характеристиками, що дало змогу побачити повну відповідність представників груп з високим та низьким рівнем соціального капіталу представникам вищих та нижчих прошарків у загальноприйнятому сенсі. А це свідчить про те, що взаємозв’язок соціального капіталу та основних критеріїв, які зазвичай використовують для вивчення розшарування суспільства, знайшов своє емпіричне підтвердження. І тому можна говорити, що концепт соціального капіталу здатний виступати як універсальний методологічний інструмент аналізу соціальних нерівностей.

Щодо вітчизняних досліджень, то перші спроби емпірично проаналізувати стан соціального капіталу в українському суспільстві були зроблені А. Бовою [11] та О. Демківим [12] із застосуванням вторинного аналізу даних. Автори, скориставшись даними моніторингу, який був проведений Інститутом соціології НАН України з 1994 по 2004 рр., дійшли до однакових висновків, а саме: формальний соціальний капітал, представлений участю в громадських організаціях, виявився досить низьким (понад 80% респондентів не належать до жодної з таких організацій); відбувається поступове зменшення громадянської активності громадян. Проте, неформальний соціальний капітал, навпаки, є стабільно високим протягом досліджуваного періоду. Таку ситуацію О. Демків пояснює тим, що громадяни переносять неефективність діяльності держави на формальні організації загалом, тому членство в них не сприймається як ефективний засіб розв’язання повсякденних проблем. На противагу цьому родина та найближче оточення стає опорою в складній ситуації та дієвим засобом вирішення проблем.

Намагаючись визначити об’єм соціального капіталу українського суспільства, О. Левцун [13] звернувся до інших емпіричних даних, до моніторингового проекту “Європейське соціальне дослідження” 2005 року. Автор виокремлює три показники, за якими характеризує стан соціального капіталу в Україні: довіра до найближчого оточення, готовність до сплати податків як форми групової солідарності та участь у діяльності громадських ініціатив та організацій як реальний прояв соціального капіталу. Всі показники мали одні з найнижчих значень порівняно з іншими країнами Європи. Проте, близькими до України, хоча і з кращими результатами, виявилися інші пост-соціалістичні країни (Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща). Це все вказує на те, що спільний досвід державного соціалізму та довга соціальна криза перехідного періоду, що супроводжувалася деінституціоналізацією та становленням нових інститутів, мали значний вплив на подальший розвиток цих країн, хоча деякі з них значно краще справилися із труднощами та змогли скоріше вийти з кризового стану, ніж Україна.

Головним висновком з отриманих даних у ході вторинного аналізу у всіх дослідників є констатація низького рівня участі українських громадян у добровільних об’єднаннях та незначного рівня довіри до формальних організацій. Це все, на їхню думку, вказує на слабкий та маловпливовий соціальний капітал українського суспільства. Хоча, на нашу думку, тут не враховується та обставина, що соціальний капітал, окрім соціально позитивних форм функціонування має ще й негативні форми, які проявляються в корупції, злочинності, непотизмі, сприяють утворенню закритих неформальних мереж

перерозподілу суспільно значущих ресурсів. Можна припустити, що поширене в українському суспільстві функціонування соціального капіталу в негативній формі знижує обсяги позитивного соціального капіталу, який і є переважним предметом вітчизняних соціологічних досліджень. Окрім того, для українського суспільства характерною є значна перевага “зв’язуючого” соціального капіталу (*bonding social capital* – термін за Р. Патнемом [14]), який проявляється у вузькому колі близьких друзів та родичів, що сприяє розвитку кумівства та недовіри до формальних організацій та інституцій.

Треба відзначити, що робити висновки про стан соціального капіталу в суспільстві на основі вторинного аналізу, використовуючи дані досліджень, які першопочатково не мали на меті вимірювання соціального капіталу, є не зовсім коректним. Тому розроблення відповідної спеціалізованої методики для дослідження соціального капіталу українського суспільства залишається актуальним питанням. Однак, перші кроки в цьому напрямі вже роблять¹. Це свідчить про визнання значення соціального капіталу для соціуму та необхідність його емпірично вивчати цілеспрямовано, а не тільки шляхом вторинного аналізу.

Пострадянське минуле та затяжна соціальна криза значно вплинули на розвиток суспільства загалом та на кристалізацію, закріплення практик використання індивідуального соціального капіталу: від стратегій виживання до вирішення проблем бізнесу, освіти, здоров’я і т.д. Він перебрав на себе функції, які не здатна була виконувати держава та формальні інститути в ті часи. Те, що в країнах із розвинутою демократією виконують некомерційні, громадські організації, в пострадянських країнах виконує індивідуальний, мережевий соціальний капітал. Використання родинно-дружніх мереж для вирішення будь-якого роду проблем у тих соціальних реаліях, в яких зараз знаходяться соціальні актори, настільки укорінилися в їхніх повсякденних практиках, що вивчення цієї форми соціального капіталу, особливо для українського, російського, білоруського і т.п. суспільств, є найбільш доцільним для аналізу соціального капіталу загалом. Адже результати дослідження соціального капіталу з точки зору включеності індивідів у суспільне життя через членство в тих чи інших об’єднаннях та ступінь їх суспільної активності, тобто вивчення соціального капіталу макрорівня, вказують на майже повну відсутність соціального капіталу чи його зародковий стан. Отже, вивчення саме індивідуального соціального капіталу може дати можливість досліднику виявити значущість соціального капіталу, обсяг та форми його функціонування в українському суспільстві.

¹ Так, на початку вересня 2010 року було створено громадську організацію “Інститут досліджень соціального капіталу”, головною метою якої є “проведення наукових досліджень в сфері розвитку соціального капіталу на Львівщині зокрема та в Західній Україні загалом” [15]. Дана організація розпочала свою діяльність із проекту “Молодий голос Галичини”, маючи на меті створення платформи для висловлення думок, позицій і рефлексій молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Леденева А.* Блат и рынок: трансформация блата в постсоветском обществе // Неформальная экономика. Россия и мир / А. Леденева ; под. ред. Теодора Шанина. – М., 1999. – С. 111–124.
2. *Штейнберг И.* Русское чудо: локальные и семейные сети взаимоподдержки и их трансформация / И. Штейнберг // Неформальная экономика. Россия и мир / под. ред. Теодора Шанина. – М., 1999. – С. 227–239.
3. *Денин А. Н.* Возможности использования человеком индивидуальных и социальных ресурсов в ситуации отсутствия работы / А. Н. Денин // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность / под общ. ред. Т.И.Заславской. – М., 2000. – С. 341–348.
4. *Барсукова С. Ю.* Сетевые обмены российских домохозяйств: опыт эмпирического исследования / С. Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 34–45.
5. *Козырева П. М.* Межличностное доверие в контексте формирования социального капитала / П. М. Козырева // Социологические исследования. – 2009. – №1. – С. 43 – 54.
6. *Блом Р.* Социальный капитал доверия и менеджериальные стратеги / Р. Блом, Х. Мелин, А. Сарно, И. Сарно // Мир России. – 2005. – Т. XIV, № 2. – С. 126–159.
7. *Селеньи И.* Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли // пер. с англ. И. Беляевой. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьков: Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина, 2008. – 320 с.
8. *Лебедева Н. М.* Социальный капитал: теория и психологические исследования / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М. : РУДН, 2009. – 233 с.
9. Изменяющаяся Россия: формирование новой системы стратификации [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті:http://www.isras.ru/analytical_report_Social_inequality_7.html
10. *Красилова А.Н.* Социальный капитал как инструмент анализа неравенства в российском обществе / А. Н. Красилова // Мир России. – 2007. – Т. XVI, № 4. – С. 160–180.
11. *Бова А. А.* Соціальний капітал українського суспільства / А. А. Бова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. – Харків: Вид. центр Харк. нац. ун-ту, 2003. – С. 69–72.
12. *Демків О. Б.* Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О. Б. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 104–118.
13. *Левцун О.* Соціальний капітал: разом нас багато... [Електронний ресурс] / О. Левцун // Диалог.UA от 2 июля 2008 года – Режим доступа до статті: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=13270
14. *Putnam R.* Bowling alone: The collapse and revival of American community / R. Putnam // – New York: Simon and Schuster, 2000. – 541 pages.
15. ГО “Інститут досліджень соціального капіталу” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://risclviv.wordpress.com/>

PRACTICAL APPLICATION OF THE CONCEPT OF SOCIAL CAPITAL IN POST-SOVIET SPACE**K. Koviagina**

*V. N. Karazin National University of Kharkiv,
sq. Svobody, 4, Kharkiv, 61077, Ukraine,
karol_sky@mail.ru*

The author reveals the features of an empirical study of social capital in post-soviet space and details the practical use of the concept of social capital by Ukrainian scholars. The article presents the results of studies of social capital of Ukrainian society and makes proposals concerning the study of network form of social capital as the most suitable for the post-socialist societies.

Key words: the concept of social capital, measuring social capital, network social capital.

ПРАКТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ**К. А. Ковязина**

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
м-н Свободы, 4, г. Харьков, 61077, Украина,
karol_sky@mail.ru*

Автор раскрывает особенности эмпирического изучения социального капитала на постсоветском пространстве и детально рассматривает практическое использование концепции социального капитала украинскими учеными. В статье представлены результаты исследований социального капитала украинского социума и выдвигается предложение касательно изучения сетевой формы социального капитала как наиболее подходящей для постсоциалистических обществ.

Ключевые слова: концепция социального капитала, измерение социального капитала, сетевой социальный капитал.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2011

Прийнята до друку 12.05.2011